

SUV XO`JALIGI MELIORATSIYASINING BOZOR MUNOSABATLARI

Xonaliyev Elbek G`oyibnazar o`g`li

Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti talabasi

Xaqberdiyev Yoqub Mansur o`g`li

Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti talabasi

Dusmaxmatov Samariddin Sadridin o`g`li

Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti talabasi

Annotatsiya: *suv xo`jaligini melioratsiyalashning bozor iqtisodiyotidagi o`rni haqida va bu bo`yicha daromat olish xususida so`z borgan.*

Kalit so`zlar: *Bozor tizimi, suv xo`jaligi ekspluatatsion tashkilotlari, bozor munosabatlari, bozor printsiplari, sof daromad, sof foyda, rentabellik, moddiy manfaatdorlik, ishlab chiqarish quvvatlari, o`zini- o`zi pul bilan ta`minlash, moddiy rag`batlantirish.*

KIRISH

Suv xo`jaligi ta`mirlashi ishlab chiqarish boshqarmalarida bozor munosabatlarini qo`llash Hozirgi vaqtda suv xo`jaligi tizimlari bilan qishloq xo`jaligi korxonlari o`rtasida iste`molchi xo`jaliklarga suv berishda namoyon bo`ladigan bir yoqlama ishlab chiqarish aloqasi o`rnatilgan. Sug`orish tizimlarini ishlatish boshqarmalari rejalariga muvofiq ravishda iste`molchilarni sug`oruv suvi bilan bepul ta`minlaydilar. Bunday bir yoqlama aloqada sug`orish tizimi bilan xo`jalikning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdagi manfaatlari hamma vaqt ham muvofiq kelavermaydi. Natijada ortiqcha suv ko`plab tashlab yuboriladiki, bunga sug`orish tizimlari anchagina sarflar qiladi.

Yana shuni ta`kidlash kerakki, smeta-byudjet yo`li bilan pul ajratishda suv xo`jaligi tashkiloti faoliyatining u yoki bu sharoitlarini ko`zda tutish qiyin bo`lgan smeta xarajatlari doirasi bilan siqib qo`yiladi. Bunda yilning iqlim sharoitlari to`la hisobga olinmaydi, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdan moddiy manfaatdorlik sust namoyon bo`ladi.

Melioratsiya tizimlari xo`jalik faoliyatidagi hamda iste`molchilar tomonidan sug`oruv suvidan foydalanishdagi ko`p kamchiliklarga o`zaro bozor munosabatlarini o`rnatish bilan barxam berish mumkin.

Suv xo`jaligining ekspluatatsion tashkilotlari bilan qishloq xo`jalik korxonlari o`rtasidagi o`zaro munosabatlar qiymat qonuni amal qilishining ob`ektiv uchyotiga, suv uchun haq to`lash yo`li bilan tovar-pul munosabatlarini joriy qilishga asoslanishi kerak.

Suv xo`jaligi bilan suvdan foydalanuvchilar o`rtasida bozor munosabatlarini o`rnatishni sug`orish suvidan oqilona foydalanish, melioratsiya tizimlari ishini

yaxshilash va ularning qishloq xo'jalik mahsuloti ishlab chiqarishdagi rolini oshirishga qaratilgan muhim iqtisodiy tadbir bo'lmoq kerak.

Suv xo'jaligini bozor tizimiga o'tkazishdagi narsa bu-sug'orish suvi berishga tarif belgilashdir. Suvdan haq to'lab pullik foydalanish suv xo'jaligi tashkiloti bilan suvdan foydalanuvchi xo'jalik o'rtasida iqtisodiy munosabatlarini vujudga keltiradi. Suvga ta'rif belgilash qo'yidagilarni nazarda tutadi:

- suv xo'jaligi korxonalarini ishlab chiqarish chiqimlarini suvdan foydalanuvchilar zimmasiga o'tkazish;
- suv xo'jaligi tizimlarini ishlatish boshqarmalarining ishlab chiqarish chiqimlarini qoplash;
- suv xo'jaligi yetkazib berilgan suvdan foyda olish. Suvdan haq to'lab foydalanish suvdan ancha oqilona foydalanish va sug'orish tizimlari texnika darajasini oshirishga yordam beradi.

Melioratsiya tizimlarini bozor munosabatlari asosiga o'tkazish to'g'risidagi masala ko'p marta o'rtaga qo'yiladi. 1940-1955 yillarda Kuban guruch tizimi sinov tariqasida xo'jalik hisobiga o'tkazilgan edi. Turk-Kumsk gidrouzelida xo'jalik hisobi 1969 yilda joriy etildi. Hozirgi vaqtda Qirg'izistonda barcha sug'orish tizimlari bozor munosabatlariga o'tkazilgan. Bu usulning xususiyati shundan iboratki, Qirg'iziston sug'orish tizimlari davlat byudjetidan pul bilan ta'minlashdan olib qo'yilgan. Ularni mablag'lar bilan ta'minlash limitlari agrasanoat kompleksi organlariga berilgan bo'lib, ular pul mablag'larini sug'orish shoxobchalariga suvni rejali berish miqdoriga muvofiq ravishda o'tkazadilar xo'jaliklar rejadan ortiq suv olsalar, suv haqini o'z mablag'laridan oshirilgan tarifda to'laydilar.

Shunday qilib qishloq xo'jalik organlari orqali tizimlar boshqarmalarga kelib tushadigan byudjet mablag'lari bilan ta'minlashning asosiy manbai hisoblanadi. Moliya mexanizmining xatto shunday qisman o'zgarishi ham sug'oruv suvidan foydalanish samaradorligini oshiradi. Quyidagilar melioratsiya tizimlarini bozor tizimiga o'tkazish va ularning bundan buyoniga ishi bo'yicha asosiy hujjatlardir:

- ekspluatatsiya boshqarmasining ustavi;
- suv qabul qilish berishning tipovoy shartnomasi uchun ta'rif belgilash uslubiyoti;
- xo'jaliklararo melioratsiya tizimiga va undagi inshootlariga texnik xizmat ko'rsatish to'g'risida nizom;
- sug'oriladigan yerlarda qishloq xo'jalik mahsulot yetishtirish hajmiga bog'liq holda qishloq xo'jalik korxonalarining suv haqi sarflari o'rnini qoplash tartibi to'g'risidagi ko'rsatmalar.

Sug'orish tizimlarini ishlatish boshqarmalariga kreditlar berish tartibi to'g'risida ko'rsatmalar. Sug'orish tizimlarini ishlatish boshqarmasining tipovoy ustavida boshqarma sug'orish tizimlarini ishlatish bo'yicha bozor tizimidagi mustaqil korxonasi hisoblanadi. Quyidagilar boshqarmaning asosiy vazifalaridir:

a) sug'oriladigan yerlardan samarali foydalanishga yordam berish, sug'orish tizimlarini ishlatishni takomillashtirish, suvdan oqilona foydalanishni ta'minlash asosiy fondlar, mehnat moddiy va moliya remurslaridan foydalanishni yaxshilash;

b) kanallar va inshootlarni ishlatish, ilg'or tajriba hamda fan va texnikaning yangi yutuqlarini joriy qilish bilan bog'liq sermehnat ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirishni rivojlantirishni ta'minlash;

c) kanallar va inshootlarni rekonstruktsiya qilish va texnika jihatidan takomillashtirish tadbirlarini o'tkazish.

Suv xo'jaligi ekspluatatsion boshqarmasi quyidagilarni amalga oshiradi:

- davlat xo'jaliklararo sug'orish va zax qochirish shoxobchasi hamda gidrotexnika inshootlarini ishlatish;

- qishloq xo'jalik tashkilotlari bilan birgalikda boshqarma xizmat ko'rsatayotgan mintaqadagi melioratsiyalangan yerlarni ishlatishni rivojlantirishning asosiy yo'nalishini aniqlash;

- qishloq xo'jaligi korxonalari va tashkilotlariga ichki xo'jalik sug'orish, zax qochirish shoxobchasi va undagi inshootlarni ishlatishda texnika yordami ko'rsatish.

Suv xo'jalik boshqarmalarining vazifalari tarkibiga qishloq xo'jalik korxonalari va suvdan boshqa foydalanuvchilarga beriladigan suvdan samarali foydalanishni nazorat qilish, suvning zararli ta'siriga qarshi kurash olib borish, shuningdek suv resurslarini muxofaza qilish ham kiradi. Bozor munosabatlarini joriy qilishning ikkinchi jihati suvni hisobga olishidir. Suv oldi-sotdi predmeti bo'lib qolayotgan bozor munosabatlari sharoitida ekspluatatsion gidrometriyaning ahamiyati ancha oshib bormoqda. Suvdan rejali foydalanish suv sarfini real hisobga olishga asoslanishi tufayli ularning moliyaviy axvoli qishloq xo'jalik ekinlari xosildorligining darajasi va sug'oriladigan yerlarning melioratsiya xolati unga xal qiluvchi darajada bog'liq bo'ladi. Boshqarmalar suv berishni suvdan foydalanuvchilar bilan har yili tuziladigan shartnomalarga muvofiq ravishda amalga oshiradilar. Sug'oruv suviga tariflar belgilash masalasida hozirgi vaqtda yagona bir fikr yo'q. Iqtisodchilarning yagona fikri suv berish tannarxi to'g'risidagi ma'lumotlari ta'rif stavkalariga asos qilib olinishi kerakligidan iborat bo'lib turibdi. Tariflarni rejalashtirishda foydalaniladigan rentabellik me'yoriy darajasini belgilash bo'yicha ikkita uslub qo'llaniladi. Birinchi xolda rentabellik me'yoriy tannarxga nisbatan, ikkinchi xolda esa fondlarga nisbatan hisoblab chiqiladi. Bozor tizimini ommaviy ravishda joriy etishda suv iste'moli tarifi suv resurslarini muhofaza qilish va suv rejimini tartibga solish xarajatlarini hamda manbadan suv olish va uni iste'molchilarga yetkazish sarflarni o'z ichiga oladigan jami sarflarga asoslanishi kerak. Sho'rlangan yerlarni yuvishga, nam saqlash sug'orishlari, tungi sug'orishlar, o'riladigan ekinlarni sug'orish va hokazolarga imtiyozlar ko'zda tutilmoqda. Namgarchilik kelgan yillarda sug'oruv suviga ehtiyoj keskin kamayadi, beqaror suv iste'moli sharoitida suv berishga haq to'lash ikki stavkali tarif bo'yicha o'tkazilishi kerak: sug'oriladigan yerlarning 1 gektariga va 10000 m³ berilgan suvga haq to'lash tizim ekspluatatsion chiqimlarning beqaror qismiga asoslanadi, suv

miqdori uchun haq to'lash ishlab chiqarish chiqimlarining o'zgaruvchan qismi bilan belgilanadi. Sug'orma dehqonchilikning mavsumiy xarakteri sharoitida ikki stavkali tarif bir stavkali tarifga nisbatan muayyan afzalliklarga ega bo'ladi. Birinchi holda pul mablag'larining ob-havo sharoitidan qat'iy nazar bir tekisda tushishga erishiladi va ayni vaqti suvdan tejab foydalanish rag'batini saqlanib qoladi. Texnika xizmatini suv xo'jaligi organlarigina emas, balki agrosanoat tizimlari va boshqa idoralarning tashkilotlari hamda korxonalari ham amalga oshirishlari kerak. Texnik xizmat ko'rsatishga melioratsiya shahobchasi va inshootlari texnika garovini, joriy hamda kapital ta'mir qilish bilan bog'liq ta'mir-ekspluatatsion ishlarining butun kompleksi, shuningdek ta'mirlash ishlari loyiha smeta xujjatlarini tuzish va zarur tekshirish hamda qurishlarni bajarish kiradi. Sug'oriladigan yerlardan mahsulot ishlab chiqarishni qo'shimcha rag'batlantirish uchun o'sha yerlarda qishloq xo'jalik mahsulot yalpi ishlab chiqarishi suv xo'jaligiga bog'liq xolda qishloq xo'jalik korxonalariga suvga haq to'lash sarflari badalini to'lash tartibini joriy etish mo'ljallanmoqda. Badal miqdori xo'jalik olgan suv miqdoriga qarab emas, balka tegishli me'yor bo'yicha suv sarfi bilan sug'oriladigan maydonda olingan qiymat ko'rinishdagi yalpi hosil miqdoriga qarab belgilanadi. Xo'jaliklarga tegishli kerak bo'lgan badal summalarini fermerlar tuman qishloq va suv xo'jalik boshqarmalari orqali oladilar. Tabiiy ko'rinishdagi mahsulot ishlab chiqarish to'g'risidagi ma'lumotlar yillik hisobotlardan olinadi. Mahsulot rejali tannarx bo'yicha baholanadi. Bozor munosabatlarini joriy etish boshqa ko'p masalalarni o'rganish va hal etishni talab qiladi. Ularga moddiy rag'batlantirish fondlarini yaratish, melioratsiya fondlari uchun xaq belgilash, rejalashtirish, buxgalteriya schyoti va statistika hisobini takomillashtirish, hamda boshqa masalalarni kiritmoq lozim.

Xulosa. Bozor tizimiga o'tgan korxonalar xo'jaligini rejali yuritish usuli bo'lib, xo'jalik faoliyatining sarflari va natijalari pul shaklida o'zaro o'lchashga asoslanadi. U davlat bilan korxonalar o'rtasida, ayrim korxonalar o'rtasida, korxonalar jamoasi ayrim xodimlar o'rtasida tarkib topadigan muayayn iqtisodiy munosabatlar bilan ifodalanadi. Bozor munosabatlari joriy qilinganda korxonalar va tashkilotlarning davlat rejasini bajarishdan ishlab chiqarish resurslari va pul mablag'laridan oqilona foydalanish moddiy manfaatdorlikni oshiradi. O'z xarajatlarini o'zi qoplash, xo'jalik kooperativ mustaqillik, moddiy manfaatdorlik va ishlab chiqarish jamoalarini ish natijalari uchun javobgarligi korxonalar moliya xo'jalik faoliyatini pul bilan nazorat qilish bozor munosabatlarining asosiy printsiplaridandir. Iqtisodiyotning tubdan qayta qurilishi bozor tizimi korxonalarini va tashkilotlarining kooperativ mustaqilligini yanada oshiradi. Mustaqillikning oshishi, avvalo yuqori organ tasdiqlaydigan rejali ko'rsatkichlar soni kamayganligi va eng oz holda keltirilganligida ifodalanadi. Sug'oriladigan yerlardan mahsulot ishlab chiqarishni qo'shimcha rag'batlantirish uchun o'sha yerlarda qishloq xo'jalik mahsuloti yalpi ishlab chiqarishi suv xo'jaligiga bog'liq holda qishloq xo'jalik korxonalariga suvga haq to'lash sarflari badalini to'lash tartibini joriy etish respublikamizda boshlab yuborildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonuni, 1993.
2. I.A.Karimov. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. Toshkent, «O'zbekiston» , 1995. 3. A.S.Sultonov. «Suv xo'jaligi iqtisodiyoti». Ma'ruzalar matni, Toshkent, TIMI, 2005.
3. A.S.Sultonov. «Suv xo'jaligi ekspluatatsiya tashkilotlarini bozor munosabatlariga o'tkazish». Toshkent, 2006.
4. <https://staff.tiame.uz> Sultonov A.S., Xudoyberganov Z.Ya., Qo'chqorova S.A. Suv xo'jaligi iqtisodiyoti (darslik) – T.; TIMI, 2007 . bet

